Lublin, 28 grudnia 2021 r.

Ks. prof. dr hab. Mirosław Sitarz
Kierownik Katedry Kościelnego Prawa
Publicznego i Konstytucyjnego
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin

RECENZJA

rozprawy doktorskiej mgr Eweliny Mikulskiej
pt. *Śmierć i umieranie w prawie i standardach bioetycznych*,
Olsztyn 2021 (mps, ss. 301)
napisanej na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu
Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie,
pod kierunkiem prof. dra hab. Piotra Krajewskiego

W konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* czytamy: „[...] wobec dzisiejszej ewolucji świata z każdym dniem coraz liczniejsi stają się ci, którzy bądź stawiają zagadnienia jak najbardziej podstawowe, bądź to z nową wnikliwością rozważają: czym jest człowiek; jaki jest sens cierpienia, zła, śmierci, które istnieją nadal, choć dokonał się tak wielki postęp?" (nr 10). Powierzona mi przez Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie do recenzji rozprawa doktorska Pani mgr Eweliny Mikulskiej, napisana w Katedrze Prawa Międzynarodowego Publicznego i Prawa Unii Europejskiej pod kierunkiem prof. dra hab. Piotra Krajewskiego nie tylko wychodzi naprzeciw postulatom podnoszonym podczas *Vaticanum II*, ale przede wszystkim wpisuje się we współczesną dyskusję dotyczącą szeroko rozumianego zagadnienia umierania i śmierci. Śmierć – obok zjawiska naturalnego – jest także zjawiskiem o charakterze prawnym, dlatego fakt ten implikuje określone konsekwencje prawne.

Wobec powyższego, podjęcie badań przez mgr E. Mikulską w przedmiotowym zakresie należy uznać ze wszech miar za potrzebne, tym bardziej, że mają one charakter interdyscyplinarny.

I. Temat, problem i cel pracy

Rozprawa doktorska mgr Eweliny Mikulskiej pt. *Śmierć i umieranie w prawie i standardach bioetycznych* stanowi niezwykle aktualne i potrzebne studium. Już we Wstępie Autorka słusznie zauważa, że rozwój nauk medycznych „implikuje konieczność aktualizacji rozwiązań prawnych w celu ochrony podmiotowości człowieka" (s. 5), a także poszanowania jego przyrodzonej i niezbywalnej godności.

W odniesieniu do sformułowania tematu proponowałbym jednak jego następujące brzmienie: *Umieranie i śmierć w prawie i standardach bioetycznych*. Postulat ten wynika z logicznej sekwencji tych dwóch zjawisk. Podkreślić należy, że Autorka również zauważa tę zależność, ponieważ w pracy często stosuje właśnie taką kolejność (np.: „Pozaprawny wymiar umierania i śmierci [...]" – s. 9; „Wpływ umierania i śmierci [...]" – s. 10).

Pani mgr E. Mikulska jasno określa główną tezę rozprawy, „która jest próbą zwięzłej odpowiedzi na pytanie o wielowymiarowość umierania i śmierci, jej prawny charakter i konsekwencje. [...] Praca weryfikuje utarty pogląd, iż śmierć jest definitywnym końcem szeroko rozumianego istnienia jednostki (w aspekcie fizycznym i prawnym)" (s. 6).

Przedmiotem zainteresowań Autorka uczyniła „podmiotowość człowieka wobec śmierci oraz konieczność usystematyzowania praw człowieka umierającego" (s. 6). Dlatego też celem dysertacji było podjęcie próby udowodnienia, iż umieranie i śmierć jest nie tylko zjawiskiem naturalnym, ale także zjawiskiem prawnym, rodzącym określone konsekwencje natury prawnej (s. 5-6). Z pewnością należy stwierdzić, że powyższy cel został zrealizowany. Na uwagę zasługuje również fakt, iż rozprawa ma charakter interdyscyplinarny, co bez wątpienia wpłynęło na poziom trudności jej przygotowywania. Jednak i w tym zakresie Doktorantka wykazała się umiejętnością odnoszenia przeanalizowanego materiału badawczego do wspólnego mianownika, tj. prawa.

Temat badawczy podjęty przez mgr E. Mikulską odpowiada randze rozprawy doktorskiej. Wskazane cele zostały zrealizowane w poszczególnych rozdziałach pracy. Autorka wykazała się również umiejętnością wydobywania i formułowania problemów badawczych ze zgromadzonego materiału, co świadczy o dobrej znajomość stanu aktualnych badań oraz świadomości ich znaczenia dla każdego człowieka. Dysertacja doktorska bez wątpienia stanowi istotny wkład w rozwój prawa,

tym bardziej, że podjęte zagadnienia nie doczekały się całościowego opracowania w literaturze polskiej i zagranicznej. Należy zgodzić się z Doktorantką, iż praca może stanowić podstawę do dalszych, pogłębionych badań w tym przedmiocie.

II. Źródła i literatura

Bogaty wykaz źródeł prawa, orzecznictwa i wielojęzycznej literatury obejmuje 40 stron maszynopisu (s. 262-301). Świadczy to o bardzo wysokiej erudycji Autorki. Bibliografia, która została zamieszczona na końcu rozprawy, została podzielona na: 1) Literatura (s. 262-273); 2) Artykuły w czasopismach (s. 274-281); 3) Akty prawne (s. 282-286); 4) Orzecznictwo (s. 287-290); 5) Inne/źródła internetowe (s. 291-301).

Przyjęte przez Doktorantkę kryteria podziału źródeł prawa i literatury w zasadzie nie budzą większych zastrzeżeń. Jakkolwiek „Artykuły w czasopismach" to także „Literatura". Dlatego też nie było potrzeby ich wyodrębniania.

Akty normatywne cytowane są za oficjalnymi organami promulgacyjnymi. Wyjątek stanowią dwa ostatnie akty normatywne (s. 286), tj. Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej wobec zastosowań biologii i medycyny [...] oraz Niemiecka ustawa o umowach ubezpieczeniowych [...], w odniesieniu do których Autorka nie podaje źródła – oficjalnego organu promulgacyjnego.

W wykazie orzecznictwa (s. 287-290) Doktorantka jedynie wybiorczo podaje pełny opis bibliograficzny wskazując źródło (tj. OSNC lub Lex nr...). Przed ewentualną publikacją dysertacji należałoby te niedociągnięcia uzupełnić.

Pani mgr E. Mikulska w rozprawie doktorskiej zastosowała numerację ciągłą. Postulowałbym jednak, aby – celem ułatwienia Czytelnikowi swobodniejszego dostępu do źródeł prawa i literatury – stosować odrębną numerację zarówno w poszczególnych rozdziałach, jak też ewentualnie we wstępie i zakończeniu.

Sporządzanie przypisów przez Doktorantkę nie budzi zastrzeżeń.

III. Metoda

Określając metodę zastosowaną przy pisaniu rozprawy mgr E. Mikulska stwierdziła: „Dla zweryfikowania tezy głównej oraz tez pobocznych i przy zastosowaniu metody prawno-porównawczej, poddano analizie aktualny stan prawny" (s. 7). Doktorantka doprecyzowała: „W opracowaniu wskazanego w tytule

pracy tematu oraz w analizie służącej weryfikacji tezy głównej, posłużono się przede wszystkim metodą analizy i krytyki piśmiennictwa" (s. 8).

Wskazana *expressis verbis* metoda prawno-porównawcza jest uzasadniona z uwagi na interdyscyplinarny charakter badań naukowych. Doktorantka podejmuje bowiem zagadnienia z zakresu prawa cywilnego, prawa karnego, a także medycyny, bioetyki, etyki, filozofii i prawa kanonicznego. Z kolei „metoda analizy i krytyki piśmiennictwa" stanowi metodę dogmatyczno-prawną, której celem jest egzegeza, synteza i systematyka zebranych źródeł prawa i literatury.

Ponadto w pracy została zastosowana – chociaż wprost niewyodrębniona we Wstępie – metoda historyczno-prawna (w szczególności w rozdziale I, pkt 1.1.; rozdziale IV, pkt 4.3.1.; rozdziale V, pkt 5.1.).

Należy stwierdzić, że wybór metod do opracowania poszczególnych zagadnień wyznaczonych w tytule rozprawy oraz posługiwanie się nimi przez Doktorantkę jest prawidłowy.

IV. Układ pracy

Pani mgr E. Mikulska przygotowaną dysertację, zgodnie z kryterium merytorycznym, podzieliła na sześć rozdziałów, które poprzedziła wstępem, a uwieńczyła podsumowaniem, streszczeniem (w języku polskim i angielskim) oraz bibliografią. Zgodnie z przyjętym powszechnie sposobem przygotowywania rozpraw doktorskich, zabrakło wykazu skrótów.

Wstęp (s. 5-8) zawiera wszystkie elementy wymagane w rozprawie doktorskiej. Wskazane jest jednak, aby we wstępie zasadniczo posługiwać się czasem przyszłym. Tymczasem Doktorantka zamiennie używa czasu teraźniejszego (np. „[...] praca jest próbą usystematyzowania [...] – s. 5) i czasu przeszłego (np. „w rozprawie starano się udowodnić [...]" – s. 6).

Rozdział pierwszy zatytułowany *Pozaprawny wymiar umierania i śmierci* (s. 9-33) stanowi – jak podkreśla mgr E. Mikulska – wprowadzenie do dalszych badań. Doktorantka opisała wpływ umierania i śmierci na rozwój medycyny, a w konsekwencji na współczesne prawo. Słusznie zauważyła, że dzisiejszy świat nieustannie zmaga się z „naciskami na propagowanie procedur aborcyjnych czy eutanatycznych. Rodzi to poważne dylematy natury moralnej. Z pomocą przychodzi etyka" (s. 27). Z kolei bioetyka „poszukuje ocen moralnych dla decyzji

z zakresu ochrony życia i zdrowia" (s. 30). Charakterystyka powyższych zagadnień przekonała Autorkę do analizy obranego tematu w płaszczyźnie interdyscyplinarnej (s. 33).

W rozdziale drugim pt. *Godność i prawo do godnej śmierci* (s. 34-79) mgr E. Mikulska stwierdziła, że pomoc w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, czym jest prawo do godnej śmierci stanowi godność jako podstawa dla rozważań na temat śmierci i jej prawnych aspektów (s. 34). Dlatego też w pierwszej kolejności scharakteryzowała godność jako zasadę ustrojową zawartą w art. 30 Konstytucji RP, zgodnie z którym „przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela". Doktorantka – za wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego – stwierdza: „[...] pojęciu godności ludzkiej należy przypisać charakter wartości konstytucyjnej o centralnym znaczeniu w budowaniu aksjologii obecnych rozwiązań konstytucyjnych, przez pryzmat której należy dokonywać wykładni i stosowania pozostałych postanowień o prawach, wolnościach i obowiązkach jednostki" (s. 41). Następnie – zauważając, iż w czasach globalizacji duże znaczenie mają także rozwiązania ponadnarodowe – Pani E. Mikulska scharakteryzowała zagadnienie godności i praw pacjenta w prawie międzynarodowym i wspólnotowym, a także prawa pacjenta w stanie terminalnym, w tym opiekę paliatywną oraz eutanazję i problemy prawne związane z uporczywą terapią, zasadą podwójnego efektu i poszanowania woli umierającego.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Prawno-medyczne uwarunkowania chwili śmierci* (s. 80-121), zawiera w pierwszej kolejności określenie momentu śmierci, co – jak już zapowiedziała Doktorantka we *Wstępie* – przesądza o tym, czy należy mówić o prawach pacjenta umierającego, czy osoby zmarłej. W związku z tym Autorka opisuje dwa przyjęte kryteria stwierdzania śmierci, tj. na skutek nieodwracalnego zatrzymania krążenia oraz na skutek trwałego i nieodwracalnego ustania czynności mózgu. Następnie mgr E. Mikulska scharakteryzowała konsekwencje prawne zgonu i status prawny zwłok. Podejmując próbę wskazania *stricte* prawniczej definicji zwłok, słusznie stwierdziła: „Moment śmierci determinuje zmianę stosunków prawnych pomiędzy dotychczas żyjącym podmiotem posiadającym osobiste prawa podmiotowe, a ciałem zmarłego i prawami zmarłego, które *de facto* nie są prawami samego zmarłego, a jedynie zbiorem praw przysługujących jego rodzinie, czy też obowiązków ciążących na innych podmiotach włączonych niejako w procedurę funeralną. Wydaje się, że nie jest możliwe wyprowadzenie *explicite* statusu

prawnego ludzkich zwłok z prawa stanowionego. Łączna analiza regulacji cywilistycznych, karnych i administracyjnych, które regulują różne, odmienne kwestie dotyczące zwłok, pozwala na wyprowadzenie ogólnych wniosków o kształcie definicji zwłok ludzkich" (s. 106). Powyższe stwierdzenie świadczy o dużej znajomości poszczególnych gałęzi prawa w zakresie badanej problematyki przez Doktorantkę. Ponadto w rozdziale tym Pani mgr E. Mikulska przeanalizowała przesłanki uznania za zmarłego w polskim porządku prawnym.

W rozdziale czwartym pt. *Śmierć jako wykonanie oświadczenia woli* (s. 122-172) Doktoranta scharakteryzowała śmierć rozpatrywaną w kategorii wykonania oświadczenia woli *pro futuro* oraz takich sytuacji, jak samobójstwo i aborcja – wówczas śmierć jest „zdarzeniem pożądanym i planowanym" (s. 122).

Rozdział piąty zatytułowany *Karno-prawna analiza kary śmierci jako śmierci zadawanej w wyniku wykonania decyzji organu państwowego* (s. 173-209) traktuje temat kary śmierci jako jedno z „najbardziej kontrowersyjnych zagadnień bioetyki i prawa karnego" (s. 173). Dlatego też Autorka przedstawia poszczególne teorie kary śmieci i jej współczesne rozwiązania legislacyjne zarówno w polskim porządku prawnym, jak i w prawie międzynarodowym. Podejmuje również prawno-kanoniczną analizę kary śmierci.

W szóstym rozdziale pt. *Prawna ochrona dóbr osobistych zmarłego* (s. 210-250) Pani mgr E. Mikulska zauważyła, iż w celu kompleksowego scharakteryzowania podjętego zagadnienia „należy zwrócić się ku problematyce ochrony dóbr osobistych zmarłego, jego spuścizny oraz nakreślić jakie są prawne możliwości kontynuacji i rozszerzania praw z zakresu prawa rodzinnego osób bliskich zmarłemu" (s. 210). Realizując tak zakreślony cel badawczy przedmiotowego rozdziału, w pierwszej kolejności wskazała na problematykę stosowania art. 23 i 24 Kodeksu cywilnego w odniesieniu do zmarłego. Podkreśliła, iż z uwagi na otwarty katalog dóbr osobistych mogą one przyjmować różne formy, jednak w odniesieniu do osoby zmarłej można wyodrębnić przede wszystkim cześć, wizerunek i kult pamięci osoby zmarłej (s. 214). Następnie analizie poddała zagadnienie ochrony dóbr osobistych w prawie karnym. Autorka zauważyła, że „polskie ustawodawstwo oferuje ograniczony katalog uprawnień przysługujących rodzinie zmarłego, i to wyłącznie w momencie naruszenia ich dóbr osobistych związanych z osobą zmarłego. Niestety przekonanie, iż godność osoby ludzkiej trwa nadal po śmierci, a tym samym musi być chroniona jako dobro osobiste samego zmarłego, nie ma odzwierciedlenia w aktach

prawnych" (s. 241). W ostatnim rozdziale Doktorantka podjęła się również wyjaśnienia kwestii związanych z prawami autorskimi osoby zmarłej.

Całość rozprawy wieńczy *Podsumowanie* (s. 251-257), zawierające logiczną syntezę z analiz przeprowadzonych we wszystkich sześciu rozdziałach dysertacji. Autorka, będąc świadoma tego, iż podjęte przez nią zagadnienie jest „wielowarstwowe" (s. 257), ale ma wyjątkowy charakter i nie jest proste (s. 251), jednocześnie wyraża nadzieję, „że w pewnej mierze stanowi wkład w rozwój prawa jako dyscypliny nauki, a może i podstawę do prowadzenia dalszych badań obejmujących swym zakresem tanatologię" (s. 257).

Dysertację ubogaca zamieszczenie streszczeń i słów kluczowych w j. polskim i angielskim (s. 258-261). Umożliwia to zapoznanie się z najważniejszymi założeniami przygotowanej rozprawy (przedstawionymi w sposób zwięzły i syntetyczny) szerszemu gronu Czytelników.

V. Treść pracy i osiągnięcia badawcze

Treść zawarta w poszczególnych fragmentach pracy jest zgodna z tematem wyznaczonym w tytule, rozdziałach i poszczególnych punktach rozprawy.

Autorka – przeprowadzając analizę poszczególnych zagadnień – prawidłowo zastosowała terminologię prawniczą. Dodatkowo cel, który sobie wyznaczyła, był trudny (chociaż, jak się okazało, nie niemożliwy) do zrealizowania z uwagi na interdyscyplinarny charakter podjętych badań. Dlatego też Doktorantka wykazała się również znajomością terminologii z zakresu medycyny, bioetyki, etyki czy prawa kanonicznego. W całości rozprawy nie zauważyłem błędów merytorycznych.

Przedłożona do recenzji rozprawa doktorska odznacza się poprawnym i proporcjonalnym wyodrębnieniem poszczególnych wątków tematycznych z uwzględnieniem rangi poruszanych w nich zagadnień. Praca merytorycznie tworzy przemyślaną i spójną całość. Świadczy o tym chociażby fakt, iż Doktorantka pierwszy rozdział potraktowała jako fundament i „wstęp do dalszych badań" oraz uzasadniła w nim decyzję o interdyscyplinarnym charakterze pracy (s. 7). Następnie – wskazując, że podstawą dla dalszych rozważań na temat prawnych aspektów śmierci jest godność osoby ludzkiej (rozdział drugi) – podjęła analizę poszczególnych zagadnień związanych z wyznaczonym tematem badawczym, tj. określenie momentu śmierci i jej konsekwencje prawne, status prawny zwłok oraz uznanie za zmarłego

(rozdział trzeci); śmierć rozumiana jako oświadczenie woli (rozdział czwarty); kwestia kary śmierci jako wykonanie decyzji organu państwowego (rozdział piąty). Całość rozważań zamyka rozdział szósty, co prawidłowo Doktorantka uzasadnia w następujący sposób: „Aby móc finalnie zamknąć tematykę tanatologii należy zwrócić się ku problematyce ochrony dóbr osobistych zmarłego [...] (s. 210)".

Pani mgr E. Mikulska w sposób właściwy i rzetelny potrafi przytoczyć i skonfrontować wypowiedzi wielu Autorów, a także poprawnie do nich się odnieść i opatrzyć je swoim komentarzem. Np.: „F.J. Mazurek, za A. Zollem, wyodrębnia dwa etapy życia człowieka: życie w okresie płodowym, zaczynające się w momencie poczęcia i trwające do porodu lub uzyskania zdolności do samodzielnego życia poza organizmem matki, aż do śmierci. Dodaje również, że życie ludzkie jest wartością obiektywną i nie pozwala na różnice w jego wartościowaniu, ani temporalnym, ani jakościowym. Wprowadzenie takich różnic byłoby zagrożeniem dla państwa prawnego. Niemniej jednak, zdaniem K. Szczuckiego, możliwa jest również inna interpretacja przepisów konstytucyjnych [...]. Zaaprobowanie zatem tezy o nadrzędności życia ludzkiego pociąga za sobą prawnie relatywną konsekwencję zakładającą przyjęcie dyrektywy interpretacyjnej, z której wynikałoby, iż wszelkie pojawiające się wątpliwości co do ochrony życia ludzkiego powinny być rozstrzygane na rzecz tej ochrony – *in dubio pro vita humana*" (s. 40). Zob. także s. 64-65; 75; 95; 142; 188; 216; 233. Wskazane wybrane fragmenty świadczą o uczciwości naukowej Doktorantki, jaką wykazała się przy pisaniu rozprawy.

Autorka potrafi zauważyć braki i mankamenty obowiązujących regulacji prawnych, formułując przy tym w sposób poprawny i umiejętny postulaty *de lege lata* i *de lege ferenda*. Np.: „[...] ustawodawca powinien doprecyzować charakter prawny opinii wydawanych przez komisje bioetyczne, tak aby zagwarantować prawidłowe ich stosowanie, jak i ewentualne zaskarżanie, które jest fundamentem prawidłowego funkcjonowania danego porządku prawnego" (s. 33); „Nie ulega wątpliwości, iż wzajemne korelacje pomiędzy prawem do życia a prawem do śmierci powinny być *de lege ferenda* lepiej doprecyzowane" (s. 79); „Sytuacja ta sugeruje potrzebę sformułowania wniosku *de lege ferenda* i podkreślenia konieczności szybkiego uchwalenia aktu wykonawczego obejmującego swym zakresem warunki stwierdzania zgonu w wyniku nieodwracalnego zatrzymania krążenia, w celu umożliwienia pobrania materiału transplantacyjnego od potencjalnego dawcy" (s. 84); „Problem oświadczeń woli *pro futuro*, czy to w formie testamentów życia, czy samych

oświadczeń, czy też testamentowej dyspozycji życiem, nadal został bez rozwiązania" (s. 136).

Rozprawa zawiera nieliczne błędy natury redakcyjnej. Np.: na s. 32: „Potwierdza to wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, który w wyroku z dnia 28 kwietnia 2009 r. stwierdził [...]"; na s. 33: „Podstawą takich norm (ale i zarazem produktem) są kodeksy, konwencje, rekomendacje, ustawy, artykuły, dekrety i inne przyjmowane w danym porządku prawnym źródła prawa" – moim zdaniem użycie wyrażenia „artykuły" w powyższym zdaniu nie jest właściwe.

Podsumowując należy z satysfakcją stwierdzić, że rozprawa Pani mgr E. Mikulskiej stanowi cenną publikację w dyscyplinie nauk prawnych. Doktorantka poddała wnikliwej analizie teksty aktów normatywnych (z różnych gałęzi prawa), wykazując, że potrafi właściwie je interpretować. Niejednokrotnie podkreśla konieczność ich nowelizacji. Ponadto umiejętnie korzysta z osiągnięć doktryny. Potrafi również przedstawić swoje stanowisko w danej sprawie i racjonalnie je uzasadnić. Do każdego problemu badawczego podchodzi rzetelnie. Zasygnalizowane kwestie dyskusyjne – które w żaden sposób nie umniejszają wysokiemu poziomowi dysertacji doktorskiej – pozostawiam do ewentualnie dalszych rozważań.

Ze względu na rangę, aktualność i interdyscyplinarny charakter poruszanych zagadnień w przedłożonej mi do recenzji pracy postuluję, aby została ona opublikowana.

VI. Wnioski końcowe

W całościowej ocenie stwierdzam, że rozprawa mgr Eweliny Mikulskiej odpowiada wymogom ustawy z dnia 14 marca 2003 r. *o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz. U. Nr 65, poz. 595 z późn. zm.).

Na tej podstawie wnoszę o dopuszczenie Pani mgr Eweliny Mikulskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Ks. prof. dr hab. Mirosław Sitarz